

Олійник О.С.

*к.ю.н., доцент кафедри цивільного права Юридичного інституту
ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені В.Стефаника»*

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ПІДХОДИ ДО ПИТАННЯ КЛАСИФІКАЦІЇ ЗАСОБІВ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВИКОНАННЯ ДОГОВІРНИХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ

У статті досліджено сутність, значення та основні доктринальні і законодавчі підходи до видів засобів забезпечення зобов'язань, що застосовуються у цивільному та господарському обороті. Зроблено висновок про відсутність єдиного універсального підходу до їх класифікації з огляду на відмінності правової природи окремих засобів забезпечення виконання зобов'язань.

Ключові слова: зобов'язання, виконання зобов'язання, засоби забезпечення виконання зобов'язань, класифікація засобів забезпечення виконання зобов'язань.

В статье исследована сущность, значение и основоположные доктринальные и законодательные подходы к видам средств обеспечения обязательств, которые применяются в гражданском и хозяйственном обороте. Сделан вывод об отсутствии единого универсального подхода к их классификации, учитывая отличия правовой природы отдельных средств обеспечения выполнения обязательств.

Ключевые слова: обязательство, выполнение обязательства, средства обеспечения выполнения обязательств, классификация средств обеспечения выполнения обязательств.

In the article was investigated the essence, importance and basic doctrinal and legislative approaches to the types of means of obligations that applied in civil and economic exchange. It is concluded there is no single universal approach to classification due to differences in the legal nature of certain means of the obligation.

Keywords: the obligation, enforcement of obligations, classification of the enforcement of obligations.

Реалізація цивільних прав та обов'язків видається можливою завдяки передбаченому цивільним та господарським кодексами інституту зобов'язання,

який, завдяки своєму значенню в регулюванні приватноправових відносин, завжди був предметом пильної уваги не лише законодавця, але й представників науки цивільного та, відповідно, господарського права.

Проте на даний момент перехід економіки України на ринкові механізми зумовлює об'єктивну необхідність оптимізації такого інституту господарського права як зобов'язання, з врахуванням як останніх тенденцій розвитку господарського правовідношення, так і необхідності його забезпечення.

Вступаючи у господарсько-правові відносини, суб'єкти господарювання намагаються досягнути оптимального співвідношення їхніх прав та обов'язків задля реалізації мети, на отримання якої ці правовідносини спрямовані. З огляду на те, що в господарській практиці непоодинокими є випадки невиконання чи неналежного виконання сторонами взятих на себе зобов'язань, важливого значення набуває інститут захисту прав та відповідальності учасників господарських відносин, спрямований на забезпечення належного виконання господарських зобов'язань. Таким чином, в сфері господарського обороту важливого значення набувають засоби забезпечення виконання господарського зобов'язання, оскільки вони є однією з гарантій забезпечення реалізації прав та інтересів учасників правових відносин, що вирішили вступити в зобов'язальні правовідносини.

В зв'язку з недостатністю теоретичних доробок і, як наслідок, законодавчої регламентації нормами Господарського кодексу системи засобів забезпечення, учасники господарських правовідносин змушені звертатись за аналогією до цивільного законодавства з метою передбачити можливі наслідки невиконання зобов'язання. При всій змістовності регламентації, здійсненої нормами Цивільного кодексу, останні не в змозі охопити весь масив та врахувати всю специфічність господарського зобов'язального правовідношення. Тому, питання наукового дослідження правової природи засобів забезпечення виконання господарських зобов'язань, їх системоутворюючих ознак, класифікаційних підходів до системи засобів забезпечення виконання господарських зобов'язань сьогодні набувають важливого значення в доктрині господарського права.

Відтак, вважаємо за доцільне провести аналіз запропонованих в теорії цивільного та господарського права підходів до класифікації засобів забезпечення виконання зобов'язань з метою визначення особливостей їх правозастосування.

Теоретичною основою наукового дослідження стали роботи відомих вітчизняних та зарубіжних науковців М. М. Андріанова, І. Г. Бабич, О. Р. Гофмана, О. Ф. Дучала, А. О. Згами, Л. А. Литовченко, Х. В. Майкут, О. В. Михальнюк, І. М. Орлової, А. Покачалової, Ю. Попова, І. О. Проценко, І. Пучковської, О. М. Самойлової, О. Табали та інших.

Таким чином, за погодженням сторін до їх відносин можуть застосовуватися передбачені законом або такі, що йому не суперечать, види забезпечення виконання зобов'язань, які звичайно застосовуються у господарському (діловому) обігу [1]. Зокрема, до них відносяться передбачені у главі 49 Цивільного кодексу України неустойка, порука, гарантія, застава, завдаток, притримання, факторинг, акредитив, передоплата, аванс тощо [2].

У найбільш широкому розумінні під «забезпеченням зобов'язання» розуміють заходи, спрямовані на виконання зобов'язання. Такі заходи носять специфічний характер, що робить можливим їх використання на основі аналізу особливостей тих зобов'язань, виконання яких необхідно забезпечити.

В українській правовій літературі переважає досить обережне ставлення до поняття забезпечення виконання зобов'язань та його видів. Частина вчених часто не наводить прикладів не поіменованих забезпечень, а інколи навіть не намагаються дати визначення самому поняттю забезпечення виконання зобов'язань. Такий підхід видається поміркованим, оскільки сукупність видів, яка наведена у ч.1 ст.546 ЦК, насправді уявляє собою еkleктичне поєднання різнорідних правових інститутів.

Тому, по суті, сучасна доктрина приватного права не ставить за мету вивести універсальне визначення поняття «забезпечення виконання зобов'язання» внаслідок відсутності істотних ознак, які можна розглядати як спільні для всіх, без винятку, засобів забезпечення виконання зобов'язань.

Пізнання сутності засобів забезпечення виконання у повній мірі неможливе без наділення останніх специфічними рисами. Так, на думку І. О. Проценка види забезпечення належного виконання зобов'язань мають наступні сутнісні ознаки: 1) безпосередньо передбачені нормами права; 2) залежать від механізму та природи основного зобов'язання; 3) спрямовані на гарантування виконання існуючого та дійсного зобов'язання; 4) обумовлені реаліями економічного та соціального характеру, значною вірогідністю невиконання основного зобов'язання боржником; 5) спрямовані на зміцнення зобов'язань та забезпечення інтересів кредитора; 6) спонукають боржника до належного виконання зобов'язання через можливість застосування додаткових негативних наслідків у вигляді обтяження майна та неможливості його використання за своєю волею чи володіння ним, суттєвого зростання витрат за зобов'язанням чи можливими втратами у майбутньому; 7) синхронізовані з особливостями окремих видів зобов'язань чи навіть безпосередньо вмонтовані у їхній механізм [3, с. 4].

Поряд з цим, в науковій літературі також наводять такі групи ознак: 1) спільність цілей, на досягнення яких спрямовані всі засоби забезпечення виконання зобов'язань. Основною метою їх є надання кредиторів певних гарантій задоволення його вимог. Відмінністю є лише той конкретний правовий механізм, застосування якого забезпечує задоволення вимог кредитора; 2) специфіка забезпечувального зобов'язання, яка полягає в додатковому (акцесорному) характері відносно основного зобов'язання. Ця особливість виявляється у багатьох моментах, які частково відображені в загальних положеннях Цивільного Кодексу України щодо забезпечення виконання зобов'язань. По-перше, недійсність основного зобов'язання спричиняє недійсність правочину щодо його забезпечення. По-друге, забезпечувальне зобов'язання має передавальний характер при переході прав кредитора до іншої особи, зокрема, при уступці вимоги з основного зобов'язання. По-третє, припинення основного зобов'язання, як правило, тягне за собою припинення і

забезпечувального. Винятком є лише те, що гарантійне зобов'язання не залежить від основного [4, с. 2].

Вибір засобу забезпечення виконання у багатьох випадках залежить від сутності зобов'язання або може передбачатися імперативною нормою закону. Так, для зобов'язань, які виникають з договору позики чи кредитного договору, характерним засобом забезпечення є застава, гарантія, порука. Зобов'язання з виконання робіт чи надання послуг, звичайно, забезпечуються неустойкою, зобов'язання з участю громадян, що виникають із договорів відчуження майна, забезпечуються завдатком.

Тому, в контексті раціонального використання законодавчо закріплених засобів забезпечення зобов'язання виступає проблема комплексного підходу до класифікації таких засобів на основі обґрунтованих критеріїв.

Глава 49 ЦК серед засобів забезпечення виконання договірних зобов'язань передбачає: неустойку, поруку, гарантію, заставу, завдаток та притримання. Вказані засоби забезпечення виконання зобов'язань характерні протягом тривалого часу для цивільного права України, крім притримання, яке є принципово новим для українського права інститутом (хоча гарантія зараз має цілком відмінну конструкцію, а отже, теж може вважатися новим інститутом).

Проте, на відміну від ЦК УРСР, згідно з ч. 2 ст. 546 ЦК договором або законом можуть встановлюватися інші способи забезпечення виконання зобов'язань; так само відповідно до ст. 199 ГК, крім видів забезпечення, прямо передбачених законом, за погодженням сторін можуть застосовуватися і такі види забезпечення виконання зобов'язань, які застосовуються у господарському (діловому) обігу та не суперечать закону.

Класифікація форм забезпечення виконання зобов'язань – це поділ засобів виконання зобов'язань на групи за різними критеріями [5, с. 17].

В юридичній літературі засоби забезпечення виконання зобов'язання класифікують за різними ознаками. Наприклад, С. Сарбаш пропонує класифікацію засобів забезпечення зобов'язань, яка має важливе практичне значення. Всі засоби він поділяє на декілька груп.

Так, перша група утворюється за ознакою настання невігідних наслідків для несправної сторони (неустойка, завдаток). Для другої групи характерним є виділення із майна боржника відокремленої частини, на яку у випадку невиконання зобов'язання кредитор може звернути стягнення (застава). Третя група відрізняється притягненням інших осіб до забезпечення зобов'язання боржника. У цьому випадку такі особи відповідають разом із боржником або замість боржника (порука, банківська гарантія). Четвертою класифікуючою ознакою є так звані заходи оперативного впливу (притримання) [6, с. 106].

Залежно від часу і способу встановлення (виникнення) засоби забезпечення зобов'язань можуть бути поділені на спеціальні та універсальні. Спеціальні засоби забезпечення встановлюються у момент виникнення зобов'язання. До таких належать неустойка, завдаток, застава, порука та гарантія.

Універсальним засобом забезпечення зобов'язань є відшкодування боржником збитків, завданих кредитору в результаті невиконання зобов'язання. Особливістю цього засобу є те, що він застосовується незалежно від наявності спеціальної домовленості сторін про це [6, с. 106].

На думку А. Покачалової залежно від ступеня досягнення мети гарантування майнового інтересу кредитора можна виділити: 1) основні засоби забезпечення зобов'язань — застава, притримання, гарантія, порука; 2) додаткові засоби — неустойка, завдаток.

Основні засоби забезпечення, в свою чергу, поділяються на: - залежно від механізму гарантування майнового інтересу кредитора: 1) засоби забезпечення, пов'язані із попереднім виділенням майна боржника (застава, притримання); 2) засоби забезпечення, пов'язані із залученням третіх осіб для належного виконання боржником зобов'язання та гарантування майнового інтересу кредитора (гарантія, порука); - залежно від того права, яке надає засіб забезпечення кредитору: 1) засоби, які надають кредитору право вимоги до третьої особи щодо виконання зобов'язання, або особисті засоби забезпечення (порука, гарантія); 2) засоби, які надають кредитору право задоволення за

рахунок майна боржника при невиконанні ним зобов'язання, або майнові засоби забезпечення (застава, притримання) [7].

Однією з найбільш поширених серед науковців класифікацій є поділ засобів забезпечення залежно від характеру забезпечення інтересів кредитора на речово-правові та зобов'язально- правові засоби забезпечення зобов'язань. Речово-правові засоби характеризуються тим, що інтереси кредитора забезпечуються за рахунок наперед виділеного майна. Предметом забезпечення є це майно. До таких засобів належать застава, завдаток, притримання.

Зобов'язально-правові засоби стимулюють боржника до належного виконання зобов'язання шляхом створення можливості пред'явлення до нього чи до третіх осіб, які вступили в договір, зобов'язальної вимоги. До них належать неустойка, порука, гарантія [6, с. 106].

Існують ще й інші підстави для класифікації засобів забезпечення зобов'язань на певні види. Так, залежно від особи, яка надає забезпечення всі засоби забезпечення можуть бути поділені на: засоби, де забезпечувальне зобов'язання надається у випадку необхідності виконується боржником; засоби, де забезпечувальне зобов'язання надається і виконується третьою особою.

При застосуванні поруки та гарантії виконання зобов'язання завжди забезпечує третя особа (поручитель, гарант).

Важливе значення має поділ засобів забезпечення на передбачені законом саме в якості таких способів і ті, які встановлюються за домовленістю сторін. Інколи їх умовно називають ще законними та договірними.

До засобів, які можуть встановлюватись договором, можна віднести правочини, вчинені з відкладальною умовою. Так, щоб забезпечити виконання зобов'язання за кредитним договором, позичальник передав кредитору з відкладальною умовою майно. При цьому сторони ставлять виникнення права власності покупця-кредитора в залежність від наявності факту невиконання позичальником-продавцем своїх обов'язків за кредитним договором, а як оплату покупної ціни при настанні вказаної відкладальної умови розглядають суму неповернутого боргу [6, с. 106].

Крім вище названих критеріїв, в юридичній літературі проводять також класифікацію засобів забезпечення виконання зобов'язання за наступними ознаками, а саме за: правовою природою, юридичною конструкцією, мірою надійності та інше. Наприклад, за правовою природою засоби поділяються на: такі, що є засобами юридичної відповідальності (неустойка та завдаток); такі, які не є засобами юридичної відповідальності (застава та порука).

Враховуючи юридичну конструкцію засобів забезпечення зобов'язань, їх поділяють на: ті, що пов'язані з попереднім виділенням майна для можливої примусової реалізації обов'язку порушника. До них віднесено застава та завдаток; ті, що не пов'язані з попереднім виділенням майна для можливої примусової реалізації обов'язку порушника. До цієї групи входять неустойка та порука.

За мірою надійності засоби забезпечення виконання можна поділити на наступні групи. До першої групи відносяться засоби, які можуть забезпечити виконання боржником своїх обов'язків лише при наявності у нього достатніх грошових коштів і майна. До цієї групи відносяться неустойка і задаток. До другої групи відносяться засоби, коли при порушенні договору разом із боржником відповідальність несе третя особа, яка має стійке фінансове становище – поручитель або гарант, або коли із майна боржника виділяється

певна частина, із вартості якої в першу чергу будуть погашені вимоги даного кредитора(застава).

При аналізі норм чинного Цивільного кодексу України засоби забезпечення виконання зобов'язань можна класифікувати за критерієм відносин, в межах яких такі засоби забезпечення виконання зобов'язань застосовуються. Відтак, у відносинах між будь-якими суб'єктами застосовуються неустойка, застава, порука, у зобов'язаннях тільки за участю фізичних осіб традиційно застосовується завдаток, у відносинах виключно між юридичними особами практичне застосування знаходить такий засіб забезпечення виконання зобов'язань як гарантія [4].

Крім того, при класифікації засобів забезпечення виконання господарських зобов'язань можна використовувати класичні підходи, застосовувані до класифікації зобов'язань в цілому. Зокрема, за кількістю учасників забезпечувальних правовідносин такі засоби можна поділити на двосторонні (за участю кредитора та боржника і багатосторонні (за участю кредитора, боржника, гаранта, поручителя).

За підставами встановлення, як нами вже було зазначено вище, ті засоби, які встановлені як законом, так і договором (неустойка, застава, завдаток, утримання), та ті, що встановлюються виключно договором (порука, гарантія).

Крім того, засоби забезпечення виконання зобов'язань можна диференціювати за формою встановлення. Зокрема, у простій письмовій формі встановлюються неустойка, порука, застава, гарантія. Нотаріальна форма застосовується для посвідчення, наприклад, застави нерухомості чи застави транспортних засобів [8].

Таким чином, на зміну імперативній нормі ЦК УРСР в чинному ЦК та ГК запропоновано невичерпний перелік засобів забезпечення зобов'язання. Такий стан речей зумовлює необхідність пошуку нових, а також оптимізацію та вдосконалення вже відомих засобів забезпечення виконання.

Проблема правозастосування прямо передбачених законом засобів забезпечення виконання господарських зобов'язань, а також тих, що в законі не передбачені, але застосовуються у практиці ділового обороту, виникає у зв'язку з відсутністю єдиного універсального підходу до систематизації таких засобів. В таких умовах важливе значення набуває необхідність об'єктивної та всебічної їх класифікації, що в подальшому б стало міцною основою для структуризації, а отже й оптимізації засобів забезпечення для ефективного виконання господарських зобов'язань.

Література:

1. Господарський кодекс України від 16.01.2003 року № 436-IV. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/436-15/page>
2. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 року № 435-IV. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/435-15/page>
3. Проценко І. О. Види забезпечення належного виконання зобов'язань у цивільному праві України: єдність та диференціація.: Автореф. дис. канд. юрид. наук.: спец. 12.00.03// І. О. Проценко, - Харківський нац. ун – т внут. справ. - Х., 2007. - 19 с.
4. Маленкова А. О. Поняття, ознаки та класифікація інституту забезпечення повернення кредитів [Електронний ресурс] А. О. Маленкова // – Режим доступу: <http://bulletin.uabs.edu.ua/store/jur/2012/2a2401133462914999e857a3bc784b7f.pdf>
5. Тітенкова М. В. Проблеми забезпечення повернення банківських кредитів / М. В. Тітенкова // Економіка. Фінанси. Право. – 2005. – № 5. – С. 17–19
6. Слома В. М. Розвиток інституту забезпечення виконання зобов'язань у цивільному законодавстві / В. М. Слома // Університетські наукові записки. – 2006. - № 1 (17). – С. 103-107.
7. Покачалова А. Поняття та правова природа забезпечення зобов'язань [Електронний ресурс] / А. Покачалова // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://pravoznavec.com.ua/period/article/14301/%C0>
8. Бірюков І.А., Заїка Ю. О. Цивільне право України. Загальна частина. Навч. посібник / К: КНТ, 2006. – 480 с.